

*History of Bulgarian Education
История на българското образование*

ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА МАТЕРИАЛНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА УЧИТЕЛИТЕ И ЗА ОСИГУРЯВАНЕ НА СРЕДСТВА ЗА СТРОЕЖ НА УЧИЛИЩА (1919 – 1923)

Емилия Еничарова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В статията се коментират законодателните инициативи на кабинета на Александър Стамболийски, които имат за цел да облекчат материалното положение на учителите и да осигурят повече средства за строеж на нови училищни сгради. И всичко това на фона на икономическия колапс, в който изпада държавата след три войни, съсипващите условия на Ньойския договор и огромните човешки жертви, дадени във военните действия.

Keywords: politics, legislation, schools, teachers

Парижката мирна конференция е открита на 18.01.1919 г. На този световен форум в продължение на година ще бъде решавано бъдещето на победените в Първата световна война държави, една от които е България. През лятото на 1919 г. Министерският съвет (МС) определя състава на българската делегация, която се оглавява от министър-председателя Т. Теодоров. Проектодоговорът за мир ѝ е връчен на 19.09.1919 г., като се дава право на отговор в 25-дневен срок. Тъй като отговорът трябва да бъде обсъден от правителството и Народното събрание (НС), делегатите се връщат в България. На 2.10.1919 г. се открива първата извънредна сесия на НС и още същия ден Т. Теодоров подава оставката на кабинета.¹⁶⁾

На 6.10.1919 г. Александър Стамболийски съставя коалиционен кабинет с участието на земеделци, народняци и представител на Прогресивно-либералната партия. Подготвено е обстойно възражение на проектодоговора. В началото на ноември 1919 г. българското правителство е уведомено, че възражението му се отхвърля, и на 27.11.1919 г. Ал. Стамболийски подписва Ньойския мирен договор.

Съгласно разпоредбите на договора от територията ни се отнемат 11 278 кв.км площ, населена с българи; на българите, живеещи там и навършили 18 години, се дава право в срок от 2 години да определят поданството си и в случай че изберат българско поданство, в срок до една година да напуснат родните си места; България е длъжна да гарантира правата на чуждите малцинства на своя територия, но подобен ангажимент не се вменява на съседите; премахва се задължителната военна служба, а численият състав на доброволческата армия е сведен до 20 000 души; договърът постановява непосилни репарации – държавата трябва да изплати на Съглашението 2 250 милиона златни франка, да предаде на Сърбо-хърватско-словенското кралство, Румъния и Гърция общо 70 825 глави добитък, за срок от 5 години да дава на Сърбо-хърватско-словенското кралство по 50 000 т каменни въглища и т.н. Всичко това се определя от независими икономисти като „нечувана стопанска инквизиция“.^{15; 16)}

За трите войни между 1912 и 1918 г. убитите са близо 155 хиляди, ранените са около 400 хиляди души. От цивилното население 150 хиляди умират от епидемии. България е сломена. Властват скръб и чувство за безнадеждност. Но сега се надига и гняв срещу традиционните буржоазни партии, които, по мнението на мнозинството от народа, са отговорни за бедата, сполетяла държавата. Ражда се и желанието за коренна промяна на основите, на които се гради целият обществен-политически и икономически живот. В тази ситуация съвсем естествено и закономерно настъпва часът на Българския земеделски народен съюз (БЗНС), който на 21.05.1920 г. съставя самостоятелен кабинет.

По своя социален състав БЗНС се оформя като партия на бедните и средните селяни, а идеологията му отразява съсловната теория, според която водеща роля в обществото и държавата има селячеството. Това предопределя и акцентите в исканията на БЗНС – за полагане на съвременни основи на земеделието и клоновете му чрез индустриализиране на дребното земеделско производство, за създаване на земеделска камара и опитни станции, за справедливо данъчно облагане и ограничаване на едрото земевладение, за ограничаване властта на царя и буржоазните партии и т.н.¹²⁾ В областта на образованието още през 1900 г. земеделците заявяват целите, към които ще се стремят: курсът на основните училища да бъде шест години; „народните училища да се оставят под пълната зависимост на общините заедно с назначаването на учителите и изплащане на заплатите им“; разгръщане на професионалното обучение.¹²⁾ След като получават властта, тези обещания са изпълнени.

В навечерието на войните БЗНС се разраства и през 1911 г. тя е опозиционната партия с най-многочислената парламентарна група. Последователна е борбата на земеделските лидери против монархизма и посегателствата срещу основния закон, против въвличането на България във войните. Това се помни от

широките маси и те дават своя вот на доверие именно на БЗНС, за да управлява в периода 1919 – 1923 г. – първо в коалиция, а след това и самостоятелно.

Правителството разгръща широка законодателна дейност в изпълнение на програмата на БЗНС за пълно реформиране на страната. До юни 1923 г. са гласувани над 100 закона. Така например още по времето на коалиционния кабинет е приет Закон за съдене на виновниците за националната катастрофа. Следва Законът за трудовата повинност, съгласно който мъжете при навършване на 20 г., а девойките – на 16 г., задължително са мобилизирани в трудова армия. Официалната цел е да полагат общественополезен труд по осъществяване на големи държавни строителни проекти, а скритата е в поддържане на редовна наборна армия – клаузите на Ньойския договор драстично ограничават числеността на българската армия, а за срока на трудовата повинност младежите получават и военна подготовка. Друг важен закон е за трудовата поземлена собственост. Идеята е да се осъществи аграрна реформа, основана на принципа земята да бъде владение на тези, които я обработват. Със същия смисъл е и Законът за отчуждаване на сгради и дворни места с постановление на Министерския съвет.¹⁶⁾ Много скоро обаче тези благовидни намерения се изразяват в политически мотивирани репресии и тормоз.

През годините, в които е на власт, БЗНС преизпълнява намеренията си, декларирани в различни партийни документи още от началото на XX век. За съжаление и тези, които водят до пълно противопоставяне на селското население на другите обществени групи и до саморазправа с политическите противници. Поради ограничеността на „съсловната“ политика от самото начало на своето управление БЗНС се оказва сам срещу всички – не просто срещу градската буржоазия и голямата част от интелектуалците, но и срещу наемните работници: „Да не ви е чудно, ако ви кажа, че нашето управление не е управление, а една война, една същинска вътрешна и външна война; война с железничари, война с разбойници из горите, с разбойници и в градовете, война с учители, война с партии, война с военна лига, война с омраза и недоверие вън от нас, война с чиновничеството, война с благонравния Св. Синод. Кажете ми, с кого в България не сме се скарали, кажете ми, на кого не сме отворили война, за да отворим по-скоро“.¹⁶⁾ При такава политика, така цинично-откровено описана от самия Ал. Стамболийски, близкият и жесток край на земеделското управление, срещу което се организират дълбоко засегнатите от действията му буржоазни партии, е неминуем.

Но земеделците имат и безспорни постижения – открит е Свободният университет, гласуван е Закон за поощряване на родната литература и изкуство, увеличават се средствата за БАН, Народната библиотека, Народния театър, за образованието, постановява се задължителност и на прогимназията.

Спешни мерки за подобряване на материалното положение на учителите се вземат още през 1919 г. от предишното правителство. С промени в Закона

за народното просвещение от 1909 г. (ЗНП)⁴⁾ се регламентира увеличаване на учителските заплати. В съответствие с това средната месечна заплата на учител в средно училище, в прогимназия и в първоначално училище става съответно 998 лв., 1056 лв., 912 лв., като увеличението за гимназиалните учители в сравнение с 1912 г. е почти три пъти, за прогимназиалните е пет пъти, за първоначалните учители е четири пъти. Но това нарастване на заплатите далече не може да компенсира огромното поскъпване на основните хранителни продукти и други стоки от важно значение за бита (между 15 и 20 пъти в зависимост от продукта). Така например цената на 1 кг говеждо месо е 10,06 лв., на свинското – 21,31 лв., 1 л мляко е 4,53 лв., 1 кг масло е 41,09 лв., 1 кг сирене е 12,41 лв., 1 кг ориз – 7,72 лв., 1 кг боб – 7,90 лв., 1 кг леща – 7,38 лв., 1 кг хляб – 2,45 лв., и т.н. За сравнение, през 1912 г. цената на 1 кг свинско месо е 1,18 лв., на говеждото – 0,82 лв., 1 л мляко – 0,34 лв., 1 кг масло – 2,66 лв., 1 кг сирене – 1,10 лв., 1 кг ориз – 0,56 лв., 1 кг боб – 0,32 лв., 1 кг бял хляб – 0,29 лв., 1 кг сол – 0,22 лв., 1 кг захар – 1,11 лв.¹⁷⁾

На 21.07.1921 г. влизат в сила нови промени в ЗНП от 1909 г. (5) подготвени от екипа на министър Стоян Омарчевски. Съгласно чл. 79 народните основни училища се издържат от общините, а държавата може да издържа изцяло или да изплаща само заплатите на учителите в пограничните смесени, инородни или бедни общини по решение на НС. Учителските заплати, които се изплащат от общините, се прибират от държавата, минават се на приход в държавния бюджет, от който се плащат изцяло заплатите на учителите (чл. 80). Въпреки че се запазва въведеното от предишните управления централизирано изплащане на заплатите на основните учители от държавния бюджет, в условията на тотално разстроена икономика, на разорено селско стопанство и крайна бедност на населението връщането към осигуряване на целите суми за учителските заплати само от общините (такова е намерението, заявено в политическите документи на Съюза) е сериозна грешка. Тя ще бъде поправена през 1925 г. от поредното правителство по радикален начин.

През 1922 г., с постановление на МС, на всички учители от първоначалните училища, прогимназиите и средните държавни, окръжни и общински училища се осигурява възможност да пътуват с 50% намаление с Българските държавни железници (БДЖ) и с параходи. От тази придобивка те могат да се възползват всяка година в периода 12.07 – 15.09, но не повече от два пъти⁸⁾. Същата година се въвеждат таблици, по които се определят заплатите на държавните служители, включително на тези под ведомството на Министерството на народното просвещение (МНП). Те служат за уточняване на класа при определяне на служебното положение на учителите (чл. 6 на ЗНП).

От статистическите данни е видно, че в периода на управлението на земеделците заплатите на учителите чувствително нарастват и те са най-високи за съответната категория труд: към 1924 г. средната месечна заплата на гимна-

зиален учител с добавъчните възнаграждения е 3523 лв., на прогимназиален учител е 3144 лв., на първоначален учител е 3513 лв. – заплатите са близо 4 пъти по-високи от тези през 1919 г.¹⁷⁾ В същото време цените на основните хранителни продукти са между два и пет пъти по-високи (в зависимост от продукта) от тези през 1919 г: 1 кг говеждо месо струва 23,69 лв., агнешко – 27, 97 лв., свинско – 34,51 лв., 1 л мляко – 9,34 лв., 1 кг масло – 74 лв., 1 кг сирене – 34,33 лв., ориз – 24,36 лв., хляб – 6,99 лв.¹⁷⁾ Ясно е, че целта на правителството е да сведе до възможния минимум разликата между доходите и поскъпването на най-необходимите хранителни стоки. Но в сравнение с 1915 г. цените на облеклата и обувките са нараснали повече от двадесет пъти.¹⁷⁾

Вследствие на войните в училищата цари пълна материална разруха: „Не достигат и нехигиенични са класните стаи; няма нито един кабинет, лаборатория, нито канцелария; няма помещение за дърва и въглища; сградата стара, рухнала, таваните падат, покривът тече; дворът е тесен и студен, учениците прекарват междучасието на улицата. Зле е покъщината: от 156 чина, които се водят на отчет, повечето са изпочупени, остарели и част от тях откраднати (училището е било ползвано от войската); масите, столовете са изпочупени; само в две класни стаи има столове за учителя, а в останалите учителят седи на прозореца или на някой сандък. Не достигат печки и тръби, черните дъски са съвсем малки и тесни. Пълняемостта на паралелката е над 50 ученици. Предлага се на Министерството на просвещението да отпусне средства за строителство на училищна сграда¹⁸⁾. Така е описано състоянието на конкретно обществено училище след края на Първата световна война и то е валидно за повечето училища в страната.

Ето защо един от първите нормативни актове, които кабинетът на БЗНС внася в НС, е Закон за строене на училищни здания, влязъл в сила на 14. 07. 1920 г.⁶⁾ Съгласно чл. 2 сумата от 20 милиона лева, предвидена в Закона за сключване на общински заеми за училищни сгради, от 1.04.1912 г. се увеличава на 120 милиона лева. От тях 80 милиона са за строеж на първоначални училища и 40 милиона – за прогимназии. Годишно се отпускат по 20 милиона – съответно 15 милиона за първоначални училища и 5 милиона за прогимназии. Както някога – от Освобождението до 1991 г., поради тежкия финансов дефицит на общодържавно и общинско равнище, на общинските съвети се дава право да налагат на населението с разрешение на Министерството на финансите специален еднократен данък за изграждане на училищни и читалищни сгради и отчуждаване на такива със същата цел в размер на 35% от преките държавни данъци на общината. Събраните суми се внасят в Земеделската банка във Фонд за снабдяване с училищни здания (чл. 4 – 5). Общинските власти се задължават да използват труда на подлежащите на трудова повинност, както и да осигурят необходимите материали за строеж на училищни сгради. До 1.01.1931 г. Министерството на земеделието и държавните имоти може да

разреши на общините или на окръжните постоянни комисии, които строят училища и нямат свои гори, да изсекат в размер и при условия, определени от него, необходимия дървен материал безплатно от държавните гори. Превозът с БДЖ също е безплатен (чл. 6 – 7). На фона на ограничените държавни възможности средствата, отпускани по този Закон, са огромни. Именно заради това разликите в предвидените мерки в сравнение с предишните закони (от 1905 г. и от 1912 г.) са съществени. Те са компенсиращи се взаимно – от една страна, се предвиждат сериозни облекчения за общините – безплатен дървен материал, безплатен превоз, а от друга, се въвежда отминалата практика на задължително облагане на населението с данък, който е предназначен за построяване на училищата, ще се използва и задължителна трудова повинност.

В допълнение на предвиденото в Закона за строене на училищни здания и с оглед финансовото подпомагане на общините за изграждане на училищни сгради с постановление от 17.06.1922 г. МС разрешава на общините безплатен превоз на каменни въглища, необходими за изпичане на тухли, керемиди и вар⁹⁾, а за осигуряване на строг финансов контрол върху средствата за строеж на училищни сгради в комисии по приемане на новите училищни сгради задължително се включва „представител на финансовата власт“¹⁰⁾.

За преодоляване на материалната криза в учебното дело МНП задължава всички отговорни лица да предприемат действия за „намиране на нови средства за издръжка на училището“. Счита се, че единственият сигурен път за това е да се прилага стриктно чл. 106 от ЗНП, регламентиращ снабдяването на училищата с имоти. Ето защо МНП нарежда в места, където общините не са определили части от мерата или гората си съгласно чл. 106 от ЗНП, окръжните училищни инспектори да разпоредят на кметовете и училищните настоятелства да сторят това незабавно⁷⁾. Две години по-късно МНП указва всички училищни имоти да се разработят и да се направят доходоносни. Контролът по прилагането на заповедта е възложен на окръжните училищни инспектори, които освен това са длъжни да вземат всички мерки, за да не остане нито едно училище без имоти. Там, където училищните настоятелства не сторят това, Дирекцията на трудовата повинност има право да овладее всички неработещи земи¹¹⁾.

В изпълнение на министерските разпореждания общинските съвети в редица населени места предприемат конкретни действия. Така например в Ямбол през учебната 1919 – 1920 г. в първоначалните училища се обучават 1667 деца, разпределени в 36 паралелки с по 47 ученици, разположени в 26 стаи. Прогимназиите се помещават в две полусрутени сгради, едната с осем, а другата с 12 стаи – общо 127 ученици, разпределени в 27 паралелки. В тази ситуация общината предлага да бъдат отчуждени няколко големи частни здания на ямболски търговци, забогатели през войната. Общината увеличава и средствата за училищата: докато през 1919 г. сумата е била 164 500 лв., то за 1920 – 1921 г. са пред-

видени 955 360 лв.²⁾ Друг пример: През 1920 г. прогимназията и гимназията на Елхово са преместени в обща сграда – „стара и грохнала, дворът бил на края на селището, до гробищата, където се събирали селският добитък и свинете. Бил обрасъл с магарешки бодил и незаграден. Материалната база се намирала в плачевно състояние: разкъртени подове и стени, изпочупени врати и прозорци. Липсвали училищни пособия. Картите и картините за онагледяване били до такава степен износени, че вече трудно личало, отпечатаното на тях“⁽³⁾. При тази крайно тежка обстановка директорът на гимназията заедно с училищното настоятелство се заемат на първо време да преградят стените на по-големите стаи (поради недостига на класни стаи обучението се водело на две и три сменни), събират средства от дарения, дават под наем училищни имоти, осигуряват средства за учебници и пособия за бедните ученици.

В своята реч по проектобюджета на МНП за финансовата 1922/23 г.¹³⁾ министър Ст. Омарчевски прави отчет на свършеното от земеделското правителство в областта на образованието. Акцентът е поставен върху усилията на кабинета да осигури възможно най-много средства за материалното осигуряване на учебното дело с цел обхващане на колкото се може повече деца, подлежащи на задължително образование. Министърът посочва, че ако средствата, отпуснати за просвета от 1910 г. до 1921 г. са били съответно по години 21, 23, 24, 28, 29, 38, 43, 46, 66 милиона лева, то през 1919/20 г., когато вече управляват земеделците, парите, отделени за образование, са 155 милиона, през 1920/21 г. са 221 милиона, а предлаганият проектобюджет за 1922/23 г. „наближава с добавъчните възнаграждения почетната цифра половин милиард лева“^(1,13). Министър Омарчевски неколкратно подчертава, че за земеделците най-важната задача е да осигурят по-продължително общо образование за всички, защото само на общообразователна основа ще се осъществи и качествено професионално образование¹⁴⁾. По-нататък предлага подробна справка за обхванатите в задължителната училищна възраст деца и за останалите извън училищната система за времето от 1896 до 1920 г., с изключение на времето на Първата световна война, сравнявайки я с данните за 1922 г. Разликата е внушителна – за 1922 г. от общо 579 483 подлежащи на задължително обучение деца само 68 694 „остават вън от училището“⁽¹⁴⁾. Според данните до 1918/19 г. броят на прогимназиите е около 300, а към 1922 г. прогимназии има в 1208 населени места. Така например още през 1920 г. мъжкото и девическото класно училище в Ямбол се сливат и образуват Ямболската смесена прогимназия с девет паралелки първи клас, седем във втори и седем в трети клас, а учителите са 33-ма. Прогимназии са открити в Тополовград, Стралджа, Стефан Караджово, Воден, Безмер, Ботево, Скалица, Гълъбинци, Каменец, Иречеково, Болярово, Зимница, Бояново, Бояджик, Мачино и много други населени места.²⁾ Докато през 1918/19 г. в прогимназиите на цяла България учат 88 893 деца, то през 1922/23 г. техният брой е 111 553, а броят на учителите в прогимназиите нараства от 2359 на 5238. Както посоч-

ва Ст. Омарчевски, по този начин правителството е осигурило действителното прилагане на принципа за задължително образование, и то с разширен курс – 7-годишен. Това е колкото успех на земеделското правителство, толкова и на народа, който „при тая немотия, при тая обща криза със скромните си средства издържа това образование“.¹³⁾ Само за две години са създадени 24 детски училища, първоначалните училища от 3717 се увеличават на 3853, образцовите първоначални училища от 7 стават 8, прогимназиите от 300 стават 1208. Общо основните училища от 4179 през 1920 г. през 1922 г. са 5121 – с 942 повече, средните училища са с 12 повече и вече са 108, висшите училища са с 6 повече и вече са 15^{13, 17)}.

За краткото време на своето управление БЗНС осъществява редица инициативи, свързани с подобряване на материалното осигуряване на обществените училища и учителите. И въпреки критиките, на които е подложена цялостната политика на Ал. Стамболийски, някои от регламентите, включително в областта на учебното дело, се запазват и доразвиват от следващите правителства – запазва се задължителността на прогимназията, макар да е ясно, че това трябва да се гарантира и финансово; учителските заплати и занапред ще се определят по таблиците за държавните служители и ще бъдат увеличавани периодично; преференциалните условия за пътуване на учителите с БДЖ и по вода, когато финансовите условия позволяват, ще се запазват; ще се приемат нови закони, улесняващи осигуряването на средства за строеж на нови училищни сгради; ще се запази облекченият режим на закупуване и доставка на материали за строеж на училища.

БЕЛЕЖКИ

1. Бюджетите на България. От архива на Министерството на финансите (1880 – 1947). (2005) Анотиран каталог. Съставители: Татяна Митова, Анна Босева, Кирил Георгиев, Яна Палъова, Ивелина Таушанова. Издава Министерство на финансите. София.
2. Григоров, Н., Г. Бодуров. (1998). Училището. Образованието в Ямболския край от килийното училище до наши дни. Ямбол.
3. Елхово. (1988). Под редакцията на проф. Петър Петров. София.
4. Закон за изменение и допълнение на чл. 11, 12, 17, 20, 21 и пр. от Закона за народното просвещение и чл. 5–6 от Закона за Държавното музикално училище. ДВ, бр. 11, 14.04.1919.
5. Закон за изменение и допълнение на чл. 1, 2, 3, 6, 8 и пр. от Закона за народното просвещение и чл. 11 от Закона за Държавното музикално училище. ДВ, бр. 87, 21.07.1921.
6. Закон за строене на училищни здания. ДВ, бр. 81, 14.07.1920.

7. Окръжно № 11474, 26.5.1920. Училищен преглед, 1921(1 – 3), 16.
8. Окръжно № 11837, 1.6.1922. Училищен преглед, 1922 (1 – 3), 267.
9. Окръжно № 13250, 19.6.1922. Училищен преглед, 1922 (1 – 3), 268.
10. Окръжно № 13485, 21.6.1922. Училищен преглед, 1922 (1 – 3), 269.
11. Окръжно № 37161, 18.12.1922. Училищен преглед, 1923 (1 – 3) 106.
12. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1878 – 1918. (1992). Съставители: Веска Николова и Димитър Саздов. София.
13. Реч, произнесена от министъра на народното просвещение г. Ст. Омарчевски по бюджетпроекта на Министерството на народното просвещение за 1922/23 финансова година в 73 заседание на XIX ОНС, Училищен преглед, 1922, 6, 237 – 247.
14. Речи, произнесени от господина министъра на народното просвещение Ст. Омарчевски в Учебния съвет, във втората му сесия през м. януари 1922 г., Училищен преглед, 1922 (1 – 3), 78 – 118.
15. Станев, Н. (1992). История на Нова България (1878 – 1941). София.
16. Стателова, Е., С. Грънчаров. (1999). История на нова България 1878 – 1944. Т. III, Второ издание. София.
17. Статистически годишник на Българското царство. Година XVII – 1925. (1926). София.

THE POLICY OF THE BULGARIAN AGRARIAN PEOPLE'S UNION TO IMPROVE THE FINANCIAL SUPPORT OF PUBLIC SCHOOLS AND TEACHERS (1919 – 1923)

Abstract. The article comments on legislative initiatives of the Cabinet of Alexander Stamboliiski, which aim to alleviate the material status of teachers and to provide more funds for the construction of new school buildings. And all this against the backdrop of economic collapse, which relegated the country after three wars, the harsh conditions of the Treaty of Neuilly and huge casualties given in hostilities.

✉ **Dr. Emilia Enicharova, Assoc. Prof.**

History of Pedagogy and Education Management Department
Faculty of Education
University of Sofia
Sofia, Bulgaria
E-mail: emiliq_88_@abv.bg